

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР БОЗОРИДА БАНК ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Мелибоева Муқаддас Ҳикматовна
ТДИУ “Молия” кафедраси ўқитувчиси
<https://doi.org/10.5281/zenodo.15221103>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 01-Aprel 2025 yil
Ma'qullandi: 07-Aprel 2025 yil
Nashr qilindi: 15-Aprel 2025 yil

KEYWORDS

қимматли қоғозлар бозори,
банк операциялари,
молиявий барқарорлик,
инвестиция фаолияти,
рискни бошқариш.

ABSTRACT

Мазкур мақолада Ўзбекистонда қимматли қоғозлар бозорида банк операцияларини такомиллаштиришнинг назарий ва амалий асослари таҳлил қилинган. Тижорат банкларининг молиявий барқарорликни таъминлаш, рискларни бошқариш, инвестиция фаолигини оширишдаги ўрни очиб берилган.

Банклар иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлашда муҳим рол ўйнаб, иқтисодий тизимнинг асосий компонентлари бўлиб хизмат қилади. Банклар иқтисодий фаолиятни молиявий воситалар билан таъминлаш, кредитлаш ва инвестиция стратегияларини амалга ошириш орқали осонлаштириш орқали иқтисодиётда ҳал қилувчи рол ўйнайди. Бундан ташқари, улар маблағларни самарали тўплаш ва бошқариш орқали иқтисодий ривожланишга ҳисса қўшади. Қимматли қоғозлар бозори шароитида банклар воситачи бўлиб хизмат қилади, шу билан бирга ўз ресурсларини самарали бошқаради ва инвестицион ҳаракатларда иштирок этади.

Қимматли қоғозлар бозори молиявий ресурсларни самарали тақсимлаш, молиявий воситаларни диверсификация қилиш ва инвестиция йўлларини кенгайтириш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

У капитал оқимларини бошқариш ва эмитентлар ва инвесторлар ўртасида молиявий воситачиликни осонлаштиради, иқтисодий ресурсларни самарали тақсимлашга ва умумий иқтисодий барқарорликни оширишга ёрдам беради. Қимматли қоғозлар бозоридаги банк фаолияти капитални самарали бошқариш, ликвидликни сақлаш ва риск профилини диверсификация қилиш имконини беради. Биржа савдоларида иштирок этиш орқали банклар молиявий барқарорликни мустаҳкамлайди, активлар портфелини диверсификация қилади ва рискларни камайтиради.

Бу операциялар банкларга комиссиялар ва фоизли тушумлар ҳисобига қўшимча даромад оқимларини яратиш ва инвестиция портфелини ошириш имконини беради.

Адабиётлар шарҳи

Банкларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги иштирокини оптималлаштиришга қаратилган турли назарий моделлар ва стратегик ёндашувлар мавжуд. Бу усуллар

молия бозорларининг асосий вазифаларини белгилайди ва банкларнинг ушбу бозорлардаги ролини аниқлайди. Молиявий бозорлар назариялари банкларнинг рискларни бошқариш, ликвидликни таъминлаш ва инвестиция имкониятларини кенгайтиришга қандай ҳисса қўшишини кўрсатади. Бу эса, ўз навбатида, жамғарма ва сармояни рағбатлантириб, иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишга хизмат қилади.

Технологик ютуқларни қўллаш ва ме'ёрий-ҳуқуқий базани такомиллаштириш каби амалий стратегияларни амалга ошириш ҳам қимматли қоғозлар бозоридаги банк операцияларини такомиллаштириш учун жуда муҳимдир. Илғор технологиялар банк операциялари самарадорлигини ва мижозларга хизмат кўрсатиш сифатини сезиларли даражада яхшилайди. Шу билан бирга, норматив-ҳуқуқий базанинг такомиллаштирилиши банкларнинг қимматли қоғозлар бозорида иштирок этиш шартларини соддалаштиради ва барқарорликни мустаҳкамлайди.

1-жадвал. Банкларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги ролини изохловчи назариялар таҳлили

Назария	Асосий ғоялар	Банкларнинг роли	Манбалар
Бошқарув назарияси	Банклар инвесторлар ва эмитентлар ўртасида воситачи сифатида хизмат қилади. Бу агентлик харажатларини камайтириш ва информацион асимметрияни бартараф этишга ёрдам беради.	Эмитентлар номидан қимматли қоғозларни чиқариш, тарқатиш ва сотиш. Инвесторлар учун ишончли маълумот манбаи.	Женсен & Месклинг, 1976
Ресурслар назарияси	Банкларнинг ички ресурслари ва қобилиятлари бозорнинг ликвидлигини таъминлаш ва инвестиция портфелини кенгайтиришда муҳим рол ўйнайди.	Молиявий ресурслар, инсон капитали ва технологик имкониятлар орқали қимматли қоғозлар бозорида фаолият юритиш.	Барней, 1991
Молиявий воситачилик назарияси	Банклар маблағларни тежаш ва инвестиция қилиш жараёнларини осонлаштирувчи воситачилар сифатида хизмат қилади.	Эмитентлар ва инвесторлар ўртасида воситачилик. Инвесторлар учун рискларни камайтириш ва ликвидликни таъминлаш.	Диамонд & Дйбвиг, 1983
Инновацион назария	Технологик янгиликларни жорий этиш орқали банкларнинг операцион самарадорлигини оширади.	Замонавий технологияларни қўллаш, янги махсулотлар ва хизматлар яратиш.	Счумпетер, 1942
Риск бошқариш назарияси	Банклар қимматли қоғозлар бозорида рискларни бошқариш орқали хавфсиз ва ишончли инвестиция мухитини яратади.	Рискларни диверсификация қилиш ва бошқариш. Рискларни баҳолаш ва минималлаштириш учун илғор усулларни қўллаш.	Фроот, Счарфстеин, & Стеин, 1993

Ижтимоий масъулият назарияси	Банклар ижтимоий ҳамда экологик масалаларга эътибор қаратиш орқали барқарор ривожланишга ҳисса қўшади.	Ижтимоий масъулиятли инвестицияларни рағбатлантириш, ижтимоий ва экологик манфаатларни мувозанатлаштириш.	Сарролл, 1991
Қайта молиялаш назарияси	Ресурсларни қайта тақсимлаш ва молиявий барқарорликни таъминлашда банкларнинг роли.	Қимматли қоғозлар чиқариш ва уларни қайта сотиб олиш орқали ресурсларни бошқариш.	Модиглиани & Миллер, 1958

Манба: муаллиф томонидан тайёрланди

1-жадвалда банкларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги роли ва уларнинг кенгроқ иқтисодий таъсири жамланган. Ҳар бир назарий асос уларнинг бозордаги хатти-ҳаракатларининг турли жиҳатларини таъкидлаб, уларнинг бозордаги фаолиятини яхшилаш учун муҳим асос бўлиб хизмат қилади.

Таҳлил ва натижалар

Ўзбекистон Республикасида қимматли қоғозлар бозорини ривожлантиришга кўмаклашиш мақсадида бир қатор комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш орқали тижорат банкларини жалб этиш ва уларнинг фаолиятини такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу стратегия банкларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги иштирокини ошириш орқали иқтисодий ўсиш ва молиявий барқарорликка ёрдам беради.

2-жадвал. Ўзбекистон қимматли қоғозлар бозорида тижорат банкларининг тутган ўрни

Кўрсаткичлар	01.01.2018 й.		01.01.2019 й.		01.01.2020 й.		01.01.2021 й.		01.01.2022 й.	
	млрд. сумда	% да	млрд. сумда	% да	млрд. сумда	% да	млрд. сумда	% да	млрд. сумда	% да
Жами биржа савдолари хажми	161	100	299,8	100	298,6	100	687,3	100	438,8	100
Банклар	141,4	87,8	151,7	50,6	257,6	86,3	591	86	319,5	72,8

Манба: муаллиф томонидан тайёрланди

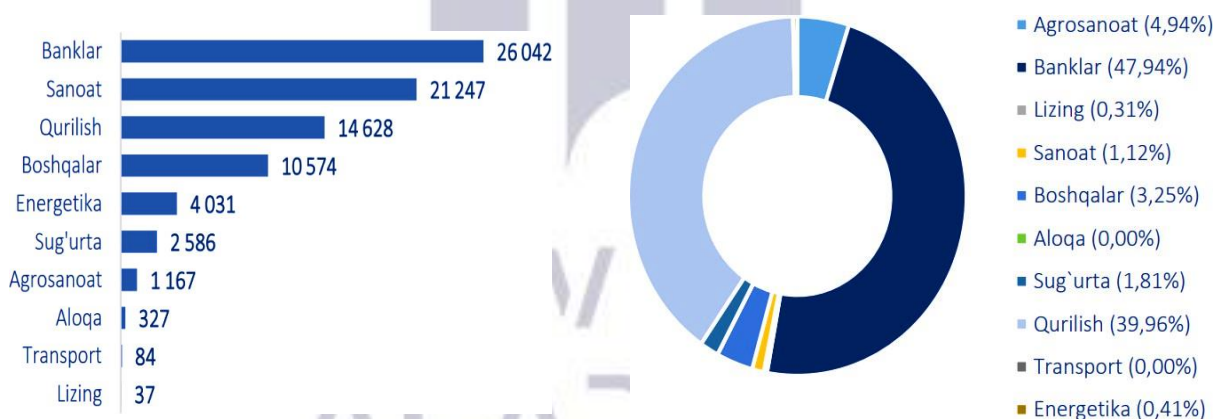
Ўзбекистоннинг қимматли қоғозлар бозорида тижорат банкларининг ўрни йиллар давомида сезиларли даражада ўзгариб бормоқда. 2018 йилда банклар биржа савдоларининг 87,8 фоизини ташкил қилган бўлса, 2019 йилда бу кўрсаткич кескин тушиб, 50,6 фоизга етган. 2020 йилда эса банкларнинг улуши яна кўтарилиб, 86,3 фоизга етган, бу эса банклар фаолиятининг қайта тикланганини кўрсатади. 2021 йилда банклар савдоларнинг 86 фоизини ташкил қилиб, ўз позициясини сақлаб қолган. Аммо 2022 йилда бу кўрсаткич 72,8 фоизга тушган.

Ушбу ўзгаришлар турли омилларга, жумладан, бозор шароитлари, давлат сиёсати ва банкларнинг инвестиция стратегияларига боғлиқ бўлиши мумкин. Ҳар хил йилларда банкларнинг бозор улуши сезиларли даражада ўзгариб турганига қарамай, улар ханузгача бозорнинг муҳим иштирокчиларидан бири бўлиб қолмоқда. 2020 ва 2021 йиллардаги ўсиш банкларнинг инвестиция фаолиятига катта эътибор қаратганлигини кўрса-да, 2022 йилдаги пасайиш эса банкларнинг қимматли

қоғозлар бозоридаги ролининг камайишини кўрсатади. Бу бозорнинг бошқа иштирокчилари фаолиятининг ошиши ёки банкларнинг стратегиясини ўзгартириши билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Ўзбекистон тижорат банклари қимматли қоғозлар бозорида юқори кўрсаткичларга эга бўлишига қарамай, бу хали ҳам етарли эмас. Хорижий банкларнинг амалиёти ва МДХнинг айрим мамлакатларидаги банклар фаолияти билан солиштирганда, Ўзбекистон банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги иштироки сезиларли даражада паст эканлиги аён бўлади. Масалан, ривожланган мамлакатлардаги банклар фонд бозорида фаол иштирок этадилар, катта инвестициялар киритадилар ва диверсификацияланган портфелларни сақлайдилар. Россия ва Қозоғистон каби МДХ мамлакатларининг банклари эса қимматли қоғозлар бозорида катта улушга эга бўлиб, давлат облигациялари, корпоратив облигациялар ва бошқа турдаги қимматли қоғозлар билан фаол операциялар олиб боради. Ушбу банклар ўз инвестиция портфелларини кенгайтириш ва даромад манбаларини кўпайтириш учун кенг қамровли стратегияларни қўллайди.

Ўзбекистон банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги улуши хали ҳам ривожлантирилиши керак. Бу йўлда хорижий тажрибадан ўрганиш ва инновацион стратегияларни жорий этиш муҳим аҳамият касб этади.

1-расм. 2022 йилда молия бозорида сохалар кесимида тузилган битимлар сони, дона

Манба: муаллиф томонидан тайёрланди

2022 йилда Ўзбекистон қимматли қоғозлар бозорида акциядорлик жамиятлари қимматли қоғозлари билан савдолар жуда фаол амалга оширилди. Хусусан, банк ва саноат секторлари эмитентлари бозорнинг энг фаол иштирокчилари бўлди.

Банк сектори қимматли қоғозлар бўйича энг фаол иштирокчи бўлиб, жами 26 042 та битим амалга оширилди. Бу эса биржа битимларининг умумий сонининг 32,26 фоизини ташкил этади, бу эса банк секторининг қимматли қоғозлар бозоридаги катта ролини кўрсатади. Банклар қимматли қоғозлар бозорида нафақат инвестор, балки эмитент сифатида ҳам фаол иштирок этиб, иқтисодиётнинг барқарор ўсишига хисса қўшмоқда.

Саноат сектори ҳам қимматли қоғозлар бозорида муҳим рол ўйнади. Саноат тармоғидаги 9 та эмитент жами 21 247 та битим тузди, бу эса биржа битимларининг

умумий сонининг 26,32 фоизини ташкил этди. Саноат сектори қимматли қоғозлари билан савдо қилиш орқали корхоналар ўз капиталини ошириб, янги технологияларни жорий этиш ва ишлаб чиқаришни кенгайтириш имкониятига эга бўлдилар.

Умуман олганда, 2022 йилда Ўзбекистонда банк ва саноат сектори фонд бозорида энг кўп битимларни амалга оширди. Бу фаолият капитални жалб қилиш ва бозор ликвидлигини сақлаб қолиш орқали мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланишига хизмат қилди. Банклар ва саноат корхоналари ўртасида қимматли қоғозлар алмашинуви иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаб, бу тармоқларнинг ўзаро ривожланишига хизмат қилди.

3-жадвал. 2022 йилда Ўзбекистон молия бозорида тижорат банклари фаолияти натижалари

Соха	Битимлар сони дона	Қимматли қоғозлар сони, дона	Битимлар хажми, сўм
Агросаноат	1,167	26,798,365	237,928,504,872.21
Банклар	26,042	3,483,679,451	2,308,673,636,135.70
Лизинг	37	16,287	15,115,403.19
Саноат	21,247	5,695,260	53,962,415,359.26
Бошқалар	10,574	1,629,626,626	169,307,976,737.39
Алоқа	327	22,539	69,288,268.95
Суғурта	2,586	30,996,280,411	87,131,618,128.52
Қурилиш	14,628	10,254,180	1,924,353,299,577.87
Транспорт	84	82,573	18,089,702.17
Энергетика	4,031	2,304,490	19,647,186,828.40

Манба: муаллиф томонидан тайёрланди

Юқоридаги жадвал асосида, 2022 йилда Ўзбекистон қимматли қоғозлар бозоридаги турли сохалар бўйича амалга оширилган битимларни таҳлил қиламиз. Банк сектори энг фаол иштирокчилардан бири бўлиб, умумий савдо хажмининг 47,94 фоизини ташкил этди. Банк сектори эмитентлари билан тузилган битимларнинг умумий хажми 2,31 триллион сўмни ташкил этиб, бу кўрсаткич банкларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги катта ролини кўрсатади.

Банк сектори жами 26,042 та битим амалга оширган бўлиб, бу уларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги энг фаол иштирокчи эканлигини тасдиқлайди. Банклар қимматли қоғозлар бозорида нафақат инвестиция ва эмиссия фаолиятини кенгайтирган, балки молиявий барқарорликни таъминлашда ҳам муҳим рол ўйнаган.

Қурилиш сектори ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу сектор бўйича қимматли қоғозлар билан тузилган битимлар хажми 1,92 триллион сўмни ташкил этди, бу эса умумий биржа хажмининг 39,96 фоизига тенг. Қурилиш сектори қимматли қоғозлари 14,628 та битим билан амалга оширилиб, ушбу соҳанинг ривожланиши ва кенг қўламли инвестицияларни жалб қилишида муҳим аҳамият касб этади.

Агросаноат сектори жами 1,167 та битим амалга оширган бўлиб, савдо хажми 237,93 миллиард сўмни ташкил этган. Бу сектордаги қимматли қоғозлар билан савдо қилиш қишлоқ хўжалиги ва агросаноат тармоқларининг молиявий ресурслардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиради.

Бошқа тармоқлар эса жами 10,574 та битим амалга оширган ва савдо ҳажми 169,31 миллиард сўмни ташкил этган. Бу кўрсаткич бошқа тармоқларнинг қимматли қоғозлар бозорида иштирок этаётганини ва иқтисодий ривожланишга ҳисса қўшаётганини кўрсатади.

Таҳлил ва натижалар

Юқоридаги таҳлиллар асосида Ўзбекистон тижорат банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятини ошириш ва уларнинг самарали иштирокини таъминлаш учун қуйидаги стратегик йўналишларда чуқур иш олиб бориш тавсия этилади:

1. Норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш: Тижорат банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятини тартибга солувчи амалдаги қонун ва меъёрий ҳужжатларни кўриб чиқиш ва замон талабларини қондириш учун янгилаш керак. Бу жараён банклар учун қулай ҳуқуқий муҳит яратишга ёрдам беради ва уларнинг бозордаги фаолиятини фаоллаштиради.

2. Ўз-ўзини мувофиқлаштирувчи ташкилотларнинг ролини кучайтириш: Ўз-ўзини мувофиқлаштирувчи ташкилотларнинг ваколатларини кенгайтириш ва назорат функцияларини мустаҳкамлаш орқали қимматли қоғозлар бозорида шаффофлик ва адолатлиликни таъминлаш мумкин.

3. Корпоратив бошқарув ва бошқарувни модернизация қилиш. Тижорат банклари учун корпоратив бошқарув ва бошқарув амалиётини такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Бошқарув тузилмаларини модернизатсия қилиш ва бошқарув сифатини ошириш орқали банклар ички тизимлар ва ходимлар малакасини ошириш орқали бозорда рақобатбардошлигини ошириши мумкин.

Хулоса

Бизнинг тадқиқотимиз натижалари Ўзбекистон банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятини кенгайтириш ва оптималлаштиришнинг муҳим йўналишларини белгилаб берди. Молиявий маълумотларни чуқур таҳлил қилиш асосида ўтказилган тадқиқотда тижорат банкларининг фонд бозорининг айнан шу секторидаги фаолиятини кенгайтириш ва тартибга солиш муҳимлиги таъкидланди. Меъёрий-ҳуқуқий базани такомиллаштириш, шунингдек, корпоратив бошқарув амалиётини модернизатсия қилиш самарали ҳамкорликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу ўзгаришларнинг амалга оширилиши банкларнинг бозордаги мавқеини оширади ва молиявий барқарорлигини таъминлайди.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Jensen M.C., Meckling W.H. Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure // Journal of Financial Economics. – 1976. – Vol. 3(4). – P. 305–360.
2. Barney J. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage // Journal of Management. – 1991. – Vol. 17(1). – P. 99–120.
3. Diamond D.W., Dybvig P.H. Bank Runs, Deposit Insurance, and Liquidity // Journal of Political Economy. – 1983. – Vol. 91(3). – P. 401–419.
4. Schumpeter J.A. Capitalism, Socialism and Democracy. – New York: Harper & Brothers, 1942. – 431 p.

5. Froot K.A., Scharfstein D.S., Stein J.C. Risk Management: Coordinating Corporate Investment and Financing Policies // Journal of Finance. – 1993. – Vol. 48(5). – P. 1629–1658.
6. Carroll A.B. The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders // Business Horizons. – 1991. – Vol. 34(4). – P. 39–48.
7. Modigliani F., Miller M.H. The Cost of Capital, Corporation Finance and the Theory of Investment // American Economic Review. – 1958. – Vol. 48(3). – P. 261–297.

